

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/2 2020 s. 589-604, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

UYGUR TÜRKÇESİNDE /-GAN/ EKİNİN ZAMAN, GÖRÜNÜŞ ANLAMI VE ZAMANSAL ATIF BAKIMINDAN İNCELENMESİ*

Turdi METTURSUN**

Geliş Tarihi: Ocak, 2020

Kabul Tarihi: Nisan, 2020

Öz

Çağdaş Uygur Türkçesinde /-GAN/ eki, ortaç eki olarak kullanılmasının yanı sıra yüklem çekiminde de sık kullanılan dil bilimsel zaman ve görünüş işaretleyicilerinden biridir. Çok işlevli olan /-GAN/ eki görünüş bakımından genellikle bitmişliği; bağlama göre kimi zaman sonuçsallığı ifade eder, zaman bakımından ise farklı bağlamlara göre bazen geçmiş zamanı, bazense geçmişteki bir olayın şimdiki sonuçlarını anlatır. Zamansal atıf çerçevesinde /-GAN/ eki, olay zamanı, konuşma zamanı ve referans zamanı aralarında çeşitli zamansal sıralanma ilişkilerini sergiler. Literatürde bu ek hakkında, işaret ettiği farklı zaman dilimleri göz önünde bulundurularak ayrı açılardan açıklamalara yer verilmiştir. Ancak ekin çok işlevliliği üzerinde ayrıntılı çalışmalar bulunmamaktadır.

Bu çalışmada /-GAN/ ekinin tarihsel gelişimine ve Uygur Türkçesindeki kullanımı üzerine yapılan çalışmalara kısaca göz atıldıktan sonra eke ilişkin örnek cümleler, zamansal sıralama ilişki türüne göre sınıflandırılarak onun görünüş ve zaman farklılıkları incelenecek; farklılıklara neden olan sözlüksel ve bağlamsal etkenler açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Uygur Türkçesi, /-GAN/ eki, zaman, görünüş, zamansal atıf, kılınış.

THE EXAMINATION IN TERMS OF TENSE, ASPECT AND TEMPORAL REFERENCE OF SUFFIX /-GAN/ IN MODERN UYGHUR

Abstract

In modern Uyghur, the suffix /-GAN/ is one of the most used aspect temporal markers used in verb conjugation apart from being used as an adjective verb suffix. It is a multi-functional suffix that, usually express perfect in terms of aspect and in different contexts can express past tense or present results of an event in past in terms of tense. The suffix /-GAN/ expresses different temporal order relations between speech time, event time and reference time. In some studies, different explanations have been given on the functions of this suffix.

This paper, after a brief look at the historical development of the /-GAN/ supplement and the studies on its usage in modern Uyghur, aims to classifies

* Bu makale, yazarın 2020 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde kabul edilen “Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman - Halide İsrail’in ‘Keçmiş’ Romanı Örneğiyle” başlıklı doktora tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

** Dr.; Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, turdiqara@hotmail.com.

the sample sentences according to the type of temporal order relations and examines their aspectotemporal differences. Explains lexical and contextual factors that cause these differences.

Keywords: Uyghur Turkish, suffix /-GAN/, tense, actionality, temporal order relations.

1. Giriş

/-GAN/ eki, Uyghur Türkçesinde çok sık rastlanan bir ek olduğu için Uyghur Türkçesi üzerine hazırlanmış gramer kitaplarında ve zaman konusuyla ilgili her çalışmada mutlaka değinilen eklerden biri olmuştur. Eskiden sıfat-fiil eki olarak kullanılan /-GAN/ eki, bugün Türkçenin bazı çağdaş lehçelerinde zaman veya görünüş işaretleyicisi olarak farklı bağlamlarda, birbirinden farklı dil bilgisel işlevleri üstlenmektedir. Bu ek, isim yapımı, sıfat-fiil oluşumu, zaman-görünüş işlevi ve ek teşkili gibi değişik görevle kullanılır. Bunlardan zaman ve görünüş görevinde kullanımı Uyghur Türkçesinde şu an en yaygın kullanımlardan biridir. Ekin ayrı açılardan incelenmesi ve farklı işlevlerinin öne çıkarılması, bu çok işlevli ek hakkında literatürde değişik hatta karşıt adlandırmalar ve açıklamaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada /-GAN/ eki hakkında kısa bir açıklama yapıldıktan sonra söz konusu ekin, Çağdaş Uyghur edebiyatı yazarlarından Halide İsrail'in *Keçmiş* adlı romanındaki kullanımı, zaman ve görünüş işlevleri bakımından gösterdiği farklılıklar ve bu farklılıklara neden olan bağlamsal etkenler açıklanmaya çalışılmıştır.

/-GAN/ ekinin zaman ve görünüş işlevleri bağlama göre kendi aralarında aşağıdaki örneklerde olduğu gibi çok farklılık göstermektedir.

(1) İkinci oğul Rustem'mu Zeynep'niñ dadisi Vilaxun'ğa oxşaydu. ... Emma, uniñ qaşşiri, yumılaqlıqı, éğizi, gep qılışliri öz dadisini tartqan. (<i>Keçmiş</i>, 162)	<i>İkinci oğul Rüstem de Zeynep'in babası Veli Ahun'a benziyor. Ama onun yüz yuvarlaklığı, burun köprüsü, ağız ve konuşmaları babasına çekmiştir.</i>
(2) Men bu hékayini küçük vaqitlirimda anamdin aqlıgan. (<i>Keçmiş</i>, 296)	<i>Ben bu hikâyeyi çocukluğumda annemden dinlemiştim.</i>
(3) Biz ezeldin öz aldimizğa तरीقیلیق qılıp can béqip kelgen, (<i>Keçmiş</i>, 129)	<i>Biz ezelden beri kendi başımıza tarımla uğraşarak geçiniyorduk.</i>
(4) U muşu devrniñ idéologiyeye formisi boyıçe ösüp yétilgen,	<i>O yeni devrin ideolojik ortamına uygun olarak yetişti.</i>

Yukarıda verilen örneklerdeki eylemlerin hepsi zaman ve görünüş işaretleyicisi olan /-GAN/ ekiyle çekimlenmiş olsa da zamansal sıralama ilişkileri bakımından farklılık göstermektedir. Zamansal sıralama ilişkisindeki bu farklılıklar, ekin dil bilgisel zaman, kiplik ve başka anlamlarında da farklılıklar yaratmaktadır. (1)'de zamansal sıralanma ilişkisi $Oz > Rz = Kz^1$ biçimde şimdiki zaman odaklı sonuçsal bitmişliği ifade ederken; (2)'de $Oz > Rz > Kz$ şeklinde geçmişteki bitmişliği ifade edilmektedir. (3)'te sürekli durum bitmişliğini ifade ederken; (4)'te ise $Oz = Rz > Kz$ şeklinde deneyimsel bitmişliği ifade etmektedir.

1.1. Tarihî Gelişimi

Eski Türkçe Dönemi'ne ait metinlerde seyrek olarak karşımıza çıkan /-GAN/ eki, "isim fiil" (partisip) olarak geniş ve şimdiki zaman ifadesi taşımaktadır (Eraslan, 1980, s. 27). *Divanı*

¹ Oz = olay zamanı; Rz = referans zamanı; Kz = konuşma zamanı

Lügati't-Türk'te yaklaşık 140 örnekte kullanılmış ve açıklanmıştır. Hatice Şahin'in Kaşgarlı'ya göre sıraladığı /-GAN/ ekinin *Divanü Lügati't Türk*'teki işlevleri, tamamen sıfat-fiil veya ad yapma işlevleri üstlenmektedir (2008). Ek hem Karahanlı hem de Harezmi Türkçeleri döneminde, genellikle geniş, nadiren geçmiş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır (Eckmann, 2011, s. 22; Hacıeminoğlu, 2013, s. 167) .

Kemal Eraslan'a göre "isim-fiil" (partisip) ekleri Eski Türkçe Devri'nden beri aynı zamanda şekil ve zaman eki durumuna geçmişlerdir. Buna sebep "isim-fiil" (partisip) eklerinin zaman ifadesi yanında hareket ifadesi de taşımalarıdır (1980, s. 14). /-GAN/ eki de ortaçağ işlevi yanında Çağatay Türkçesi döneminden başlayarak eylem işletim eki olma işlevi kazanmaya başlamıştır.

Doğu Türkçesi lehçelerinin tarihî dönemi Çağatay Türkçesinde /-GAN/ ekinin hem öğrenilen hem de görülen geçmiş zamanı karşılayan şekil ve zaman eki olarak kullanıldığı görülür. Fakat Çağatay Türkçesinin önceki dönemleri olan Harezmi ve Karahanlı Türkçelerinde ekin kip ve zaman eki olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır (Ata, 2002, s. 73-78; Eckmann, 2017, s. 132-33; Hacıeminoğlu, 2013, s. 167; Mansuroğlu, 1979, s. 156).

Eckmann, Çağatay Türkçesi üzerindeki çalışmasında, bu eki geniş zaman eki olarak değerlendirir. Etkileri hâlâ devam eden tamamlanmış bir harekete işaret ettiğinden söz ederek şu örnekleri verir: "Semerqand emirü'l- mü'minin Osman zamanında müsülman bolğandır. Kitabi derler kim cem kılğandır ve atın Abdalname koyğandır." (2017, s. 126)

Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren önce sıfat-fiil eki olarak, daha sonra da kalıplaşma yoluyla fiilden isim yapma eki olarak kullanılmaya başlayan /-GAN/ ekinin, Kıpçak ve Uygur lehçelerinde bunların yanında bir de geçmiş zaman eki görevini üstlendiği görülmektedir (Akar, 2003, s. 114). Kemal Eraslan'a göre de Eski Türkçeden sonra bütün lehçe ve şivelerde yaygın şekilde kullanılan bu isim-fiil (partisip) eki, daha ziyade geçmiş zaman ile şimdiki zaman ifadesi taşımaktadır (1980, s.77).

Çağdaş Uygur Türkçesinde /-GAN/ ekinin zaman ve görünüş işaretleyicisi olarak kullanımı daha da yaygınlaşmış ve farklı işlevleri üstlenmiş olduğu görülmektedir. Daha çok geçmiş zamanı anlatırken kimi durumda şimdiki zamanı da anlatabilmektedir. Görünüş anlamı da bağlama göre kendi aralarında çok farklılık göstermektedir.

1.2. Çağdaş Uygur Türkçesindeki /-GAN/ Eki Hakkındaki Çalışmalar

Uygur Türkçesine ait gramerlerde /-GAN/ eki, onun farklı işlevleri öne sürülerek çeşitli terimlerle şöyle adlandırılmaktadır: *belirsiz geçmiş zaman eki* (Nadzhip, 1971, s. 117; Shaw, 1878, s. 36), *mevcut ötken zamanın birinci tipi* (Cheng vd., 1996, s. 291), *éniqsiz ötken zaman xever rayi* (Yolboldi, 1980, s. 186), *vastisiz bayan meylidiki pütken hazirqi zaman şekli* (Tömür, 1987, s. 293; Yi ve Gao, 1998, s. 240), *çoktan geçmiş zaman, ortaçağ geçmiş zamanı, tarihi geçmiş zaman, tamamlanmamış geçmiş zaman* (Zhao ve Zhu, 1985, s. 90), *ortaçağ eki* (Tohti, 2012, s. 283), *keçürmiş tüs* (Teng, 1995), *öğrenilen geçmiş zaman birinci şekli* (Çengel, 1988, s. 43), *1. tip belirsiz geçmiş zaman* (Ersoy, 2012, s. 387), *anlatılan geçmiş zaman* (Doğan, 2016, s. 121), *duyulan geçmiş zaman* (Öztürk, 1994, s. 75) vb.

Kerime Üstünova, şu sözleriyle konunun tartışmalı konumuna dikkat çeker (2016, s. 128): "Zaman konusunun karmaşıklığı, tartışmaları da beraberinde getirir. Nitekim zaman

kodlayıcılarının konuları, zaman inceleme yöntemleri vb. konuların sorgulanması kadar zaman eklerinin adlandırılması da Türklük bilgisindeki tartışmalardan birini oluşturur.”

/-GAN/ ekiyle ilişkili araştırmalara bakıldığında yukarıda görüldüğü gibi bu ek, pek çok araştırmacı tarafından geçmiş zaman eki olarak kabul görülmüş olsa da Hamit Tömür (1987, s. 298), Yi Kunxiu ve Gao Shijie (1998, s. 240) tarafından bitmiş şimdiki zaman (*pütken hazırki zaman*) olarak değerlendirilmiştir. Litip Tohti'nin görüşlerinden yola çıkılırsa ortaç eki olarak tanımlanan /-GAN/, *idi* koşacıyla beraber kullanıldığı durumlarda geçmiş zamanı, yalnız kullanıldığında ise geçmiş dışı zamanı anlatır.

Emir Nadzhipovich Nadzhip (1971, s. 117) bu geçmiş zaman ekinin belirsizlik anlamı ifade ettiğini belirtir. Nesrulla Yolboldi (1980, s. 186) ve Abdurehim Baki (1983, s. 125) de iş ve hareketin olup olmadığının konuşucuya göre belirsiz olduğunu ifade etmek için /-GAN/ eki kullanıldığından söz eder.

Zhao Xiangru ve Zhu Zhining /-GAN/ ekinin, geçmişteki uzun bir süre önce gerçekleşen eylem veya geçmişte birden fazla gerçekleştirilen eylemleri ifade ettiğinden söz eder (1985, s. 90).

Yi Kunxiu ve Gao Shijie /-GAN/ ekinin işlevlerini şöyle sıralar:

- Çoktan gerçekleşmiş bir eylemin sonucunun şimdiye kadar mevcutluğunu korumakta olduğunu anlatır.
- Çoktan gerçekleşmiş bir eylemin deneyim olarak konuşma zamanında mevcutluğunu korumakta olduğunu bildirir.
- Konuşucunun belirli bir gerçeğe dayanarak bir eylemin gerçekleştiğini öğrendiğinde, yazı dilinde “geçmişte tamamlanmış şimdiki zamanın doğrudan bildiri kipi” olan /-GAN/ eki kullanılır (1998, s. 241).

Hülya Kasapoğlu Çengel, öğrenilen geçmiş zamanın ikinci şekli olarak tanıttığı /-GAN/ ekinin fonksiyonlarını “1. Geçmişte olan ve konuşanın, o hareketi bildirenin önünde cereyan etmeyen hareketleri ifade eder; 2. Sonradan görülen veya fark edilen hadiseleri de ifade eder” biçiminde açıklayarak onun dolaylılık anlamına işaret eder (1988, s. 45).

Rıdvan Öztürk'e göre bu çekim, geçmişte yapılmış olan yapıldığı anda görmediğimiz, bilmediğimiz bir hareketi anlatmak, bildirmek için kullanılır. Bu hareket, söyleyici tarafından ya başka bir kaynaktan duyulmuş ya da sonradan kendi kendine farkına varılmış, idrak edilmiştir. /-GAN/ ekli bu çekim, duyulan geçmiş zamanın yanı sıra, görülen geçmiş zamanı da ifade edebilir (1994, s. 75). Böylelikle Öztürk de bu ekin dolaylılık işlevini vurgulamış bulunmaktadır.

Cheng Shilinag ve diğerlerine göre /-GAN/ eki, iş ve hareketin konuşma zamanından önce gerçekleştiği, mevcut olduğu ya da gerçekleştirilip tamamlandığını anlatır. Yalın hâliyle iş ve hareketin geçmiş zamandaki mevcut durumunu vurgular. *İdi* koşacıyla beraber kullanıldığında, iş ve hareketin konuşma zamanından önceki belirli bir anda gerçekleşmiş olduğunu, mevcut durumu ya da işin sonlanmış olduğunu bildirir (1996, s. 292–300).

Abdurehim Rahman'a göre gerçekleşmiş olayın sonucunun şimdiye kadar mevcut olduğu, gerçekleşmiş olayın bir deneyim olarak şimdi de mevcut olduğu, konuşucunun gerçek bir olaydan bilgilendiği işlevlerinde kullanılır (2010, s. 263).

Arslan Abdullah Tehur ve diğeri, /-GAN/ ekiyle ilgili olarak zaman çizgisinde konuşulan andan önceki belirli bir noktada ya da zaman kesiminde başlayan; sonucu, konuşulan zamana kadar korunan iş, hareket ve durumu bildirir tarzında açıklama getirir (2010, s. 1768).

Habibe Yazıcı Ersoy'a göre Yeni Uygur Türkçesinde /-GAN/ fiil çekim eki, konuşucunun şahit olmadığı, uzak geçmişte olup bitmiş olan iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılır; konuşucunun bir anda farkına vardığı olayı veya daha önce sahip olduğu bir bilgiyi hatırlamasını da ifade edebilir (2012, s. 387).

Aysun Demirez Güneri, /-GAN/ ekinin görülen geçmiş zaman bildiren yapı olarak çok sık kullanılmadığını belirtmekle birlikte onun geçmişte yapılmış, yapılışını görmediğimiz hareketi bildirmek için kullanıldığından söz eder (2013, s. 267-68).

Litip Tohti, üretken dönüşümsel dilbilgisi teorisine dayanarak yazdığı Uygur Türkçesi üzerindeki gramer kitabında /-GAN/ ekini ortaç eki olarak adlandırır. Ona göre bu biçimbirim, ortaç eki sıfatıyla eylem öbeklerine eklenerek ortaç öbeği kurur. Ortaç öbekleri genelde sıfatlar gibi işlev görmekle birlikte cevher eylemleriyle beraber ad kökenli yüklem (predicative) ve yardımcı eylem yapısını oluşturabilir (2012, s. 284). Yani, eylemsi öbekleri, normalde cevher eylemleriyle beraber eylem öbeği kururlar. Bu eylem öbeği özneye beraber bir önerme oluşturur. Cümlede sonunda da zaman ve kişi ekleri eklendiğinde tamamlanmış bir cümle ifade edebilir. Eylemsi öbekleri, görünümde cümlede sonunda yüklem olarak yer alırsa da gerçekte onlar, cümlede sonunda /-Tur/ ve *i-* cevher eyleminin eklenmesine izin verirler. Onlar ad ve sıfatlar gibi, diğer cevher eylemleri aracılığıyla eylemleştirilir. O nedenle görünümde yüklem olarak kullanılan eylemsi birimi, zaman eki olarak değerlendirilmemelidir. Litip Tohti, görüşlerini şu örneklerle daha ayrıntılı açıklar.

(a) *Biz mektepte oquğan(-dur-miz).*

(b) *Biz mektepte oquğan-i-duq.*

/-GAN/ eylemsi eki, yüklem görevindeki eyleme eklendiğinde yüklemleştirici olarak normalde *idi* (ayrı ya da ek olarak) ve /-Tur/ eklenir. /-Tur/ genelde eksiltide bırakılır (2004, s. 105).

Gerçi (a) örneğine benzer cümlelerde şimdiki zaman cevher eylemi *dur-* ve kişi eki *-miz*, genellikle eksiltide bırakılır. Ama onun varlığı, (b)'deki cevher eylemiyle kıyaslanarak ortaya çıkarılabilir. Litip Tohti'ye göre geçmiş zaman eki /-Tİ'/dir ve geçmiş zaman ekiyle çekimlenmemiş ise geçmiş dışı zamanı ifade etmiş olur. Bu görüşten yola çıkılırsa /-GAN/ eki, /-Tİ'/li cevher eylemiyle beraber kullanılmadığı durumlarda geçmiş dışı zamanı anlatır denebilir.

Dilimizde biçimleri aynı, işlevleri farklı eklerin var oluşu iyi bilinen çok önemli özelliklerden biridir. Öyleyse her eki, ait olduğu bütün içinde ele alıp değerlendirmek gerekir (Üstünova, 2004, s. 175). Ortaçların olumsuz ve çatı biçimleri, yönetim ve zaman anlamları vardır (Yusupov, 2014, s.81). Ortaç eki /-GAN/ ile eylem işletimi olan /-GAN/ ekinin ayrı tutulması konusunda Muharrem Ergin'in şu sözleri dikkate değerdir (2009, s. 290):

Şekil ve zaman eklerinin, asılları ne olursa olsun, daima fiil çekim eki olduklarını, hiçbir zaman isim ifadesi taşımadıklarını, partisip eki olmadıklarını unutmamak lazımdır. Şekilleri aynı olan partisip ekleri ile şekil ve zaman eklerinin fonksiyon

bakımından birbirinden kesin olarak ayrıldığını hiçbir zaman hatırdan çıkarmamalıyız.

Zaman ekleri değerlendirilirken kılınış, görünüş, kiplik kavramlarından da yararlanmak gerekmektedir (Aydın, 2016, s. 1721). Çok işlevli olan /-GAN/ eki üzerindeki araştırmalara bakıldığında, onun bulunduğu bağlama göre çalışmalarda ekin bazen zaman, bazen görünüş, bazense dolaylılık işlevlerine vurgu yapılmaktadır. Bazı ayırım farklılıklarına yol açan bağlamsal etkenler ve nedenleri üzerinde ayrıntılı bir çalışma bulunmadığı görülmektedir.

Keçmiş romanında rastlanmış olan /-GAN/ ekiyle ilgili örnekler ve onların işlevlerine bakıldığında onların büyük çoğu, kesin olarak geçmiş zamanı anlatabilmektedir. Az sayıda bazı örnekler konuşma zamanı odaklı olarak kullanılmış olsa da eylemin gerçekleşmiş kritik anı konuşma zamanına göre çoktan geçmişte kalmış bulunmaktadır. Yani olayın kritik sınırı geçmişte kalmış ama konuşucunun odaklandığı ise geçmiş değil o olayın şimdiki durumudur.

2. /-GAN/ Eki ve Dolaylılık

Kanıtsallık (evidentiality) kategorisi içerisinde özel bir alanı ifade eden dolaylılık (indirectivity), konuşucunun olaya şahit olmadığı, olaya bilinçli olarak katılmadığı ya da olayı doğrudan algılamadığı, kontrol etmediği, olayla doğrudan ilgili olmadığı izlenimine yol açar (Johanson, 2003, s. 282). /-GAN/ eki, daha önce de bahsedildiği gibi bazı araştırmacılarca dolaylılık ile ilişkilendirilmiştir.

Johanson'a göre /-GAN/ eki, bir sınırsonrasılık (postterminality) işaretleyicisi olup bitmişlik gibi anlamları ifade etmekle birlikte zaman zaman dolaylılık anlamı da anlatabilir (2003, s. 279). Abdureşit Yakup'a göre de /-GAN/ eki, Çağdaş Uygur Türkçesinde kanıtsallık bakımından yansızdır. Ama tarihte kanıtsallık işaretleyicisi olarak da kullanılmış olduğundan ikinci el bilgileri de aktarabilmekte, kanıtsallığı işaret eden kelimeler ile de beraber kullanılabilir (2013, s. 28).

/-GAN/ eki görünüş bakımından genellikle sınır sonrası bakış sergiler. Onunla işaretlenen sınır sonrası bakış, /-Tİ/ ve /-p(tu)/ yapılarından farklıdır. Bakış açısı eylemin gerçekleşmesi veya kritik sınırından aşılmış olması üzerinde değil eylemin izleri, sonuçları üzerindedir. Anlatılanın eylemin gerçekleşmesiyle değil sonucuyla daha da sık ilişkili olması, bazı durumlarda konuşucunun olaya şahit olmadığı, olayı bilinçli olarak gerçekleştirmediği veya olayla doğrudan ilgisi olmadığı gibi bir izlenim verebilir. Bu yüzden ki bazı araştırmacılar bu eki *belirsiz geçmiş zaman eki* (Nadzhip, 1971, s. 117; Shaw, 1878, s. 36) veya *éniqsiz ötken zaman xever rayi* (Baki, 1983, s. 125; Yolboldi, 1980, s. 186) olarak adlandırır.

Men bu hékayini küçük vaqitlirimda anamdin
aqlıgan. (*Keçmiş*, 296)

*Ben bu hikâyeyi çocukluğumda annemden
dinlemiştir.*

Örnekte konuşucunun küçüklüğünde kendi gerçekleştirmiş olduğu olay /-GAN/ eki aracılığıyla aktarılmaktadır.

Çoñ dadam Tahir haci bilen çoñ anam Möhtirem
xénim ve bala- çaqiliri Qeşqer şehiride ğocılar
yéğiliqida **qetl qilingan.** Dadam küçük bolğanliqi üçün,
merhum çoñ anam uni küpniñ içige **yoşurup qoygan.**
(*Keçmiş*, 33)

*Dedem Tahir haci ile ninem Möhtirem
hanım ve evlatları Kaşgar'da Hocalar
Savaşında katledilmiştir. Babam küçük olduğu
için merhum ninem onu fiçının içine gizlemiştir.*

Örnekte babasının küçüklüğünden ve dedesi ile ninesinin katledilmesinden söz edilmektedir. Mantiğa göre konuşucunun bu olayları kendi gözlemlene imkânı yoktur. Yani /-GAN/ ekiyle geçmiş zamana ait olan öğrenilmiş bir olay aktarılmaktadır.

/-GAN/ ekiyle geçmiş zamanı anlatan yukarıdaki örneklerin ilkinde doğrudan yaşanmış bir olay aktarılırken diğerinde başkasından duyulmuş bir olay anlatılmaktadır. Bu dolaylılık anlamı /-GAN/ ekinin üstlendiği işlevlerden değil cümlenin ait olduğu bağlamdan kaynaklanmıştır.

Türkiye Türkçesindeki /-mİş/ eki veya /-mİş/'lı yapılar, genel olarak dolaylılık ifade etmekle birlikte bir de dolaylılık dışı anlamları da bulunmaktadır. Eyüp Bacanlı (2008) Türkiye Türkçesindeki /-mİş/ ekinin dolaylılık dışı işlevlerini sonuçsallık (resultativeness), bitmişlik (perfect), basit geçmiş ve geçmişteki bitmişlik (past-perfect, pluperfect) başlıkları altında inceler. /-mİş/ ekinin dolaylılık anlamları Uygur Türkçesinde genel olarak /-P(tu)/ yapısıyla karşılanırken dolaylılık-dışı kullanımları ise Uygur Türkçesindeki /-GAN/ eki veya /-GAN/ eki yapıların işlevleriyle yüksek oranda örtüşür denebilir.

3. /-GAN/ Eki ve Bitmişlik

/-GAN/ ekinin temel işlevi bitmişliktir. Bitmişlik başka görünüş kategorilerinden farklı olarak iki zaman noktası aralarındaki ilişkiyi işaret edebilir. Yani daha önceki bir olayın sonucunda ortaya çıkan durum zamanını ifade etmekle birlikte o olayın daha önceki gerçekleşme zamanını da yansıtır (Comrie, 1976, s. 50; 2016, s. 42). Bitmişlik ve onunla ilişkilendirilen zamansal kavramları Lars Johanson kendi terminolojisinde 'sınırsonrasılık (postterminality)' kavramıyla açıklar. "Sınırsonrasılık, olayları kritik sınırın aşıldığı bir noktada canlandırır" (2000, s. 29; 2016, s. 234).

Johanson sınırsonrasılığı, 'odaklılık (focality)' yani "psikolojik ilginin yoğunluğu" çerçevesinde, sonuçsal olan 'durağan durumları (statives)' ve bitmişliği içeren yüksek odaklı sınırsonrasılık; 'sonlanmış (constative)' diye adlandırılan düşük odaklı sınırsonrasılık ve nihayet konuşma anıyla bağlarını koparmış olan ve 'genel geçmiş (general past)' denebilecek odaksız sınırsonrasılık olarak sınıflandırır (2000, s. 108–21). Comrie ise bitmişliği; sonuçsal bitmişlik, deneyimsel bitmişlik, sürekli durum bitmişliği ve yakın geçmiş bitmişliği şeklinde dörde ayırır (2016, s. 46–50).

Çalışmamızda temel işlevi bitmişlik olan Uygur Türkçesindeki /-GAN/ eki, onun zamansal sıralama ilişkilerine göre sonuçsal bitmişlik, geçmiş zamandaki bitmişlik, sürekli durum bitmişliği ve deneyimsel bitmişlik olarak dörde ayrılarak incelenmiştir. Geçmiş zamandaki bitmişlik işlevi de yine birkaç alt başlık altında değerlendirilecektir.

3.1. Sonuçsal Bitmişlik

Sonuçsal bitmişlikte konuşma anındaki bir durum, geçmişteki bir eylemin sonucu olarak aktarılır. Bu bir çeşit geçmişteki eylemin şimdi ile ilişkili olan net bir ifadesidir (Comrie, 2016, s. 46). Yani sonuçsal bitmişlik, eylemin gerçekleşmiş anı geçmiş zaman ile ilişkili; konuşmanın odak anı ise şimdiki zaman ile ilişkili olan bir kategoridir. Uygur Türkçesindeki /-GAN/ ekinin karakteristik işlevlerinden biri sonuçsal bitmişliktir.

Johanson bu işlevle ilgili Türkiye Türkçesinden /-mİş/ *bulunuyor* yapısını verir ve "Zamansal atıf bakımından konuşma anına endeksli bir bakış açısını yansıtan sonuçsal işaretleyiciler, konuşma anıyla en yüksek seviyede irtibatlı olan geçmiş eylemlere işaret

ederler.” şeklinde açıklar. Bu yapıyı geçmiş dışı biçimi olarak değerlendirir, geçmiş zaman biçimi olarak ise /-miş/ bulunuyordu yapısını verir (Johanson, 2000, s. 110–114). Sema Aslan Demir, /-GAN/ ekinin Türkmencedeki paraleli sayılabilen /-An/ biçimbirimi üzerinde “Yüksek odaklılık yani psikolojik ilginin eyleme değil bakış noktasının yakınında algılanabilen sonuç ve izlerine yönelmesi, /-An/’la işaretlenen eylemlerde ‘/-miş/ durumda’ vb. durağan sonuçların ön plana çıkmasına neden olur.” şeklinde değerlendirme yapar (2016, s. 53).

Uygur Türkçesindeki /-GAN/ ekinin sonuçsal işlevine dikkat çeken araştırmacılar onu, *pütken hazırqi zaman şekli* olarak değerlendirir (Tömür, 1987, s. 293; Yi ve Gao, 1998, s. 240).

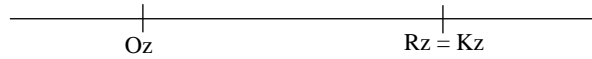
Bundaq ademler Ürumçi’de melum kölemni **şekillendürgen**. Öz ana tilida söleşmeslik ularniñ asasıliq belgisi. Ular öz ana tilini bilmeydiğanlıqidin pexirlinidu. (Keçmiş, 347)

Zörür tépilğanda bizni aldap işqa sélişnimu bilidu hem biz üçünmu sözleydu. Omumen, u xéli bolidiğan adem. Uniñ udulığa qaysidur bir şeherdin yötkilip kelgen Tacigül isimlik yaş çokan **caylaşqan**. U özini «Bu idarige xata kélip qaptimen» deydu...künlerini télfonda dostliriğa derd töküş bilen ötüközidu. (Keçmiş, 298)

Bu tip kişiler Urumçi’de belli bir oranı oluşturmuş durumda. Ana dilinde konuşmamak onların özelliğidir. Onlar ana dilini bilmemekten gurur duyarlar.

O, gerektiğinde sallayıp bizi çalıştırmayı da bizden yana konuşmayı da bilir. Genel olarak iyi bir adamdır. Karşısındaki masada başka şehirden buraya atanmış olan Tacigül adlı genç kadın oturur. O, daima “bu kuruma yanlışla gelmişim” der... Günlerini arkadaşlarına telefonda dert anlatmakla geçirir.

Sonuçsal bitmişliğin zamansal sıralanma ilişkisi $Oz > Rz = Kz$ şeklindedir. Reichenbach, onu şimdiki bitmişlik (present perfect) olarak adlandırır ve aşağıdaki figürdeki gibi gösterir: (1947, s. 287–298)

Şekil 1. Sonuçsal bitmişlik zaman sıralama ilişkisi

Zaman işaretleyicisi olarak /-GAN/ eki, görünüş bakımından eylemlerin kritik sınırı aşıldıktan sonraki bir durumunu yansıtmaktadır. Eylemin kendisini anlatmaktan çok eylemin konuşma zamanındaki niteliksel hâl almış sonuçlarını sunmaktadır. Başka bir ifadeyle eylemin kritik safhası görüş alanından çıkmış, bakış noktasının çevresinde gözlemlenen sonuçlar ön plana gelmiştir.

Merkiziy şehir bir qarışan goya ğayet zor qimar meydaniğa oxşaydu. Bu yerge siyasiy, iqtisad, soda, edebiyat- sen’et sahesidiki serxillarla emes, türlük cinayi işlar «serxilliri», tevekkülçiler, qızıqquçılar, teley sinap baqquçılar... **yiğilğan**. Héçkim bu yerge yiğilğanlarniñ kélip çiqişi, ötmüşi, qaçan, neme işlarni qilğanlıqini sürüştürüp olturmaydu. (Keçmiş, 306)

Başkent, bir bakışa güya ğayet büyük kumar meydanına benzer. Bu yere sadece siyasi, ekonomi, ticari, edebiyat ve sanat alanlarındaki seçkinler değil, çeşitli suç işlerinin de “seçkinleri”, maceracılar, amatörler ve şans arayanlar da toplanmıştır. Kimse buradakilerin kökenleri, geçmişleri, ne zaman neler yaptıklarıyla ilgilenmiyor.

Örnekte Urumçi’nin genel durumu anlatılırken *yiğil-* (toplan-) eylemi, /-GAN/ ekiyle çekime girerek eyleminin gerçekleşmesinden sonra oluşan, şehrin konuşma zamanındaki, mevcut durumunu anlatmaktadır. Cümlelerin odak noktası bakımından şu andaki durum söz konusuysen eylemin gerçekleşmesiye konuşma anının öncesine yani geçmişe ait bulunmaktadır.

Birçok dilde, sonuçsal yapılar sadece edilgen çatılı ya da onun bazı işlevsel eşdeğerlerinde bulunur (Dahl, 1985, s. 135). Sonlu eylemler dinamik ve değişken bir nitelik taşırlar, ancak sonuçsal ifadelerde onların görünümü durağan hâle gelir. Edilgen fiiller ise zaten durağan görünümlü eylemlerdir. Böylelikle, sonuçsallar durağan görünümlü durumları iletmek için hem edilgen çatılı fiillerle hem de sonlu dinamik fiillerle son derece uyumludurlar (Bacanlı, 2008). Örneklere bakıldığında da sonuçsal bitmişlik, sonlu fiillerle (*caylaş-*, *şekillendir-*) ve edilgen çatılı (*yiğil-*) fiillerle uyum sergilemektedir.

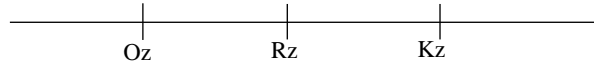
3.1.1. Ortaç Eki Olarak /-GAn/ ve Eylemleştirci /-Tur/

Litip Tohti'ya göre tamamlanmış bir cümlenin oluşumu için eylemsi kökenli eklerin sonuna /-Tur/ bildirim eki veya *i-* cevher eyleminin eklenmesi gerekir (2004, s. 105). Ömercan Kurban'a göreyse /-GAn/ ekili yüklemelerde genellikle /-Tur/ bildirim eki eksiltide bırakılır (2009, s. 26).

/-GAn/ ekinin sonuçsal bitmişlik işleviyle ilgili örneklerde eksiltide bırakılan /-Tur/ ekinin de yeri olduğu düşünülür. Örneklerin Türkiye Türkçesindeki aktarımlarında da genellikle /-mİştIr/ ve /-mİş/ *bulunmaktadır* biçiminde bildirme eki /-Tİr/'ın dahil olduğu yapılar da tercih edilmektedir. /-GAn/ ekinin sonuçsallık dışı diğer işlevlerinde ise /-Tur/ değil /-idi/ yapısı söz konusudur.

3.2. Geçmiş Zamanda Bitmişlik

Geçmişteki bitmişlik (past-perfect), geçmişteki bir gösterim merkezine atıfla daha önceki bir geçmişte gerçekleşmiş olayları iletir (Bacanlı, 2008). Geçmişteki bitmişlikte (pluperfect) geçmişte bir referans noktası vardır (yani, şu andan önce) ve eylem, bu referans noktasından önce konumlandırılmıştır (Comrie, 1985, s. 125). Reichenbach (1947, s. 290) ve Comrie (1985, s. 125), geçmişteki bitmişliğin zamansal sıralanma ilişkisini, Oz > Az > Kz şeklinde açıklarlar. Zaman ilişkisi aşağıdaki figürdeki gibi gösterilebilir.

Şekil 2. Geçmiş zamanda bitmişlik zaman sıralama ilişkisi

Uygur Türkçesindeki /-GAn/ eki bazen eylemin geçmiş zamandaki bir referans zamanından da önce gerçekleşip yine o referans zamanından önce sona ermiş olduğunu anlatır.

Geiretcan nahiyede éçilğan Dazhai'din öginiş körgezmiside çüşendürgüçi bolup işlevatatti. Qeyser anisi ağrip qélip öyige **ketken**. (Keçmiş, 238)

Gayretcan nahiyedeki Dazhai'den öğrenme sergisinde tanıtıcı olarak çalışıyordu. Kayser, annesi hastalandığı için evine dönmüştü.

Örnekteki cümlelerin ilkindeki *işlevatatti* ve ikinci cümledeki *ketken* eylemlerinin her ikisi uzak geçmişteki bir gönderme zamanında gerçekleşmiştir. Yani zaman bakımından her iki çekim geçmiş zamanı anlatmaktadır. İki çekim arasındaki fark ise görünüş üzerindedir. İlk cümlede geçmiş zamanda sürmekte olan bir eylemden bahsedilirken ikinci cümledeki eylem, referans alınan geçmiş zamanda çoktan gerçekleşip sona ermiştir.

Tetilde men işligen zavuttiki qızlarmikin. Men ulardin til **öngengen**. (Keçmiş, 274)

Tatilde çalıştığım firmadaki kızlar olmalı. Ben onlardan dil öğrenmişim.

Örnekte /-GAN/ eki aracılığıyla çoktan sona ermiş olduğu tatil sürecinde birlerinden dil öğrenmiş olduğu anlatılmaktadır. Yani bu *öğren-* eylemi geçmişteki tatil içinde başlanıp yine tatil içinde soran ermiştir.

3.2.1. Uzak Geçmiş Zaman; Bitmişlik

/-GAN/ ekinin geçmiş zamanda gerçekleşen bir bitmişliği yani geçmişteki geçmiş anlatması, onu uzak bir geçmişte gerçekleşen olayları anlatmaya daha da elverişli kılmıştır. Bu işleve dikkat çeken Habibe Yazıcı Ersoy de açıklamasında /-GAN/ ekinin “uzak geçmişte olup bitmiş olan iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanıldığına” değinmiştir (2012, s. 387).

Bedölet zamanidimu muşundaq ademler bar idi. Kéyin **yoq bolup ketken**. Hazir yene peyda boldi. (*Keçmiş*, 47)

Bedölet döneminde de böyle insanlar vardı. Sonraları kaybolmuşlardı. Şimdi yine peyda oldular.

Örnekte hikâye anlatımındaki referans zamanından çok uzak bir geçmişteki Bedölet dönemine yakın olan bir zamandan söz edilmektedir. Dolayısıyla bu örnekte konuşma zamanında mevcut olan bir durumdan değil aksine uzak geçmiş zamanda gerçekleşip bitmiş bir olaylardan söz edilmektedir.

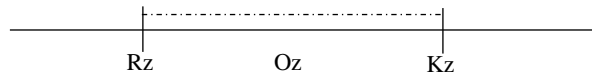
3.2.2. Ortaç Eki Olarak /-GAN/ ve Cevher Eylemi *i-*

/-GAN/ ekinin sonuçsal bitmişlik işlevinde /-Tur/ bildirim ekinin eksiltide bırakılmış olduğunun düşünüldüğü gibi /-GAN/ ekinin bu geçmiş zamanda bitmişlik işlevinde ise *i-* cevher eyleminin geçmiş zaman biçimi olan /-idi/ eki (*idi* koşacı) söz konusudur. Yani, /-GAN/ ekinin geçmiş zamandaki bitmişlik işlevleriyle ilgili incelenen örneklerdeki yüklemelerin sonuna /-idi/ eki (*idi* koşacı) eklenirse de fark edilebilir bir anlam değişikliği yaratmamaktadır. Bu durum, /-idi/ eki veya *idi* koşacının eksiltide bırakılmış olasılığını düşündürür.

3.3. Sürekli Durum Bitmişliği

Comrie bitmişliğin geçmişte başlayıp şimdiye kadar devam eden durumları ifade etme işlevleri “sürekli durum bitmişliği” olarak adlandırır. İngilizcede de böyle kullanımların olduğu ve geçmişte başlayıp şimdiye kadar devam eden durumları ifade ettiğinden söz ederek şu örnekleri verir: “We’ve lived here for ten years; I’ve shopped there for years; I’ve been waiting for hours” (2016, s. 49).

Bitmişliğin bu çeşit işlevinde bahsedilen zaman ise geçmişteki bir referans zamanından şimdiye kadar devam eden bir zaman dilimidir. Sürekli durum bitmişliğinin zamansal sıralanma ilişkisi, $Rz > Oz = > Kz$ şeklinde, aşağıdaki gibi gösterilebilir.

Şekil 3. Sürekli durum bitmişliği zaman sıralama ilişkisi

Geçmişteki bir zaman noktasında başlamış şimdiye ya da şimdiye yakın bir zamana kadar devam eden bir sürekliliği anlatmak için de Uygur Türkçesinde /-GAN/ eki kullanılabilir. /-GAN/ ekiyle çekimlenerek geçmişteki bir referans zamanından konuşma zamanına kadar istikrarlı bir şekilde sürüp gelen olayları anlatan eylemler (*yür-*, *yaşa-* gibi) kılınış bakımından genellikle sürekli olma özelliği içerir. Eylemin kendisi sürekten yoksun olduğu durumlarda

sürekli kılına dönüşürebilen *kel*-² gibi art eylemlerden yararlanır. Yani bu durumda süreklilik anlamı eylem veya art eylemden kaynaklanır. Aynı eylemler /-TI/ ekiyle çekimlendiğinde sürekli durum bitmişliğini değil geçmiş zamandaki sürekliliği anlatır.

/-GAN/ ekinin bu tür işlevinde geçmişten şimdiye kadar uzun bir süreden söz edilir. Ancak konuşma anını tam olarak içerip içermediği bağlama göre anlaşılmalıdır.

Yiğlival balam, biçare Exmitim, **şunçe yillardin buyan** nelerde temtirep **yürgensen**, kirişni kim yuyup, eşini kim etkendu. (*Keçmiş*, 406)

Ağla yavrum, zavallı Exmet'im, uzun yıllardan bu yana nelerde dolaştın (dolaşıyorsun). Çamaşırlarını kim yıkadı, yemeklerini kim pişirdi?

Örnekte bir anne karşısındaki oğluna seslenir, *nelerde temtirep yürgensen? (Nerelerde dolaştın?)* diyerek onun konuşma anını içermeyen yakın zamana kadarki durumunu sorgulamaktadır. Aynı cümle yanında olmayan biri için (kedi kendine konuşmada, telefon veya mektupta) de kullanılabilir ve bu durumda ifade edilen zaman dilimi konuşma anını da kapsamış olur. Böyle bir durum söz konusu ise Türkiye Türkçesine *nerelerde dolaşıyorsun?* biçiminde aktarılabilir.

Biz ezeldin öz aldımızğa तरीقчилиқ qilip **can béqip kelgen**, (*Keçmiş*, 129)

Biz ezelden beri kendi başımıza tarımla uğraşarak geçiniyoruz/ geçiniyorduk.

/-GAN/ ekinin sürekli durum bitmişliği işlevinde eylem süresinin konuşma anını da kapsadığı anlaşılan durumlar dil bilimsel zaman bakımından şimdiki zaman olarak değerlendirilebilir. Eylem süresinin konuşma anını kapsamadığı, konuşma zamanına kadar sonlanmış olduğu anlaşılan durumlar ise geçmiş zaman olarak değerlendirilebilir. Bu ayrım Türkiye Türkçesine çevrildiğinde daha da netleşir.

3.4. Deneyimsel Bitmişlik

Deneyimsel bitmişlik, belirli bir durumun geçmişten şimdiye kadarki belirli bir süre boyunca en az bir kez gerçekleşmiş olduğunu anlatır (Comrie, 1976, s. 58; 2016, s. 48). Deneyimsel Bitmişlikte olay anı ve referans anının her ikisi zaman çizgisinde konuşma zamanının öncesine yerleşmiş bulunuyor. Aralarında öncelik sonralık ilişkisi mevcut değildir. Her iki an aynı noktadadır veya biri bir süreyi işaret ederken diğeri onun üzerindeki bir noktayı işaret eder. Zaman çizgisi üzerindeki yerleşimi bakımından deneyimsel bitmişlik, basit geçmiş zaman ile bire bir örtüşür. Reichenbach (1947) basit geçmiş zamanın zamansal sıralanma ilişkisini, $Oz = Rz > Kz$ şeklinde verir ve aşağıdaki gibi gösterilebilir.

Şekil 4. Deneyimsel bitmişlik zaman sıralama ilişkisi

Deneyimsel bitmişlik ile basit geçmiş zaman, zaman sıralaması bakımından aynı olsalar da bağlamda cümle sıralaması ve kiplik anlamları bakımından farklılık gösterir. Türkiye Türkçesinde her iki işlev için genelde /-Tİ/ eki kullanılır. Uygur Türkçesinde ise deneyimsel bitmişlik /-GAN/ ekinin en çok kullanıldığı bir işlevdir.

² Mustafa Yıldız, bu *kel*- art eylemini şöyle açıklar: “Esas fiildeki iş, oluş ve hareketin geçmişte herhangi bir zamanda başlayıp belirli bir ana kadar istikrarlı bir şekilde sürüp geldiğini anlatır.” (2016, s. 88).

/-GAN/ ekinin deneyimsel bitmişlik işlevi, aşağıdaki Uygur ve Türkiye Türkçesindeki karşılaştırmalı örneklerden daha net anlaşılabilir.

Birinin şu an Ankara'ya gidip gitmediğini doğrudan sorgulamak için her iki lehçede /-Tİ/ eki kullanılır:

TT: *Ahmet Ankara'ya gitti mi?* UT: *Ahmet Enqere'ge ketti mu?*

Ama, birinden daha önceleri Ankara'da bulunup bulunmadığı sorgulamak içinse Uygur Türkçesinde /-Tİ/ yerine /-GAN/ eki kullanılır.

TT: *Sen Ankara'ya gittin mi hiç?* UT: *Sen Enqere'ge barğanmu?*

Aşağıdaki örnekte bir tercüman hakkında söz edilirken onun sekreter tarafından beğenilmemesi /-GAN/ ekiyle şöyle ifade edilmiştir.

(o) Beijing'da oquğan, bek usta terciman O, Pekin'de okumuş, işinin eri tercüman déyişetti. Lékinze Liu şucığa **yarimay qalğan**. *diyorlardı. Yine de sekreter Liu beğenmedi.* (Keçmiş, 258- 259)

Örnek metinde /-GAN/ ekiyle vurgulanan ise eylemin gerçekleşip gerçekleşmemesi değil o eylem deneyimlerine sahip olan öznedir.

/-GAN/ ekinin ortaç eki kökenli olması ve görünüş bakımından bakış noktasının olaya değil olay sonrasında sonuç ve izlere yönelmesi, onu durağan bir nitelik anlatmaya elverişli kılmıştır. O yüzden daha çok kişi veya başka şeyleri betimlemeli olarak tanıtımda sık kullanılır. Kişi tanıtımında söylev tipi olarak kullanılarak o kişinin bir olayı yaptığını değil bir olayı yapma deneyimi olduğunu vurgular. O yüzden kişi tanıtımında veya özgeçmişlerde Türkiye Türkçesindeki /-Tİ/'li söylev tipinin aksine Uygur Türkçesinde /-GAN/'lı söylev tipi kullanılır.

U muşu devrniñ idéologiyeye formisi boyıçe ösüp **yétilgen**, Ürümçi'dek bir şeherniñ adimi. Uniñ ata- anisi yurtidiki namrat turmuş ve töven orundin qutulup Ürümçi'ge kelgendin kéyin Ürümçi'niñ turmuş éqimiğa tézdin **maslaşqan**, balilirinimu şu éqimğa maslaşturup terbiyelep, özlirini devrniñ aldida mañğan alahide kişilerdek hés qilidiğan, özliriniñ ve ata- aniliriniñ vucudidiki en'enivi medeniyetke xas nersilerdin yirginidiğan, hetta pes **köridiğan bolup qalğan**. (Keçmiş, 347)

O yeni devrin ideolojik ortamına uygun olarak yetiştirdi. Urumçi gibi büyük bir şehir insanıdır o. Onun anne ve babası yurdundaki fakir hayattan ve ortamdan kurtularak Urumçi'ye geldikten sonra buranın yaşam tarzına kolayca alıştı. Çocuklarını da bu tarzda eğiterek kendilerini çağın önünde giden kişiler gibi hisseder, kendilerinin anane ve kültürlerine özgü şeylerden tiksindir, hatta aşağılar oldular.

Metinde söz konusu kişi ile onun anne ve babaları hakkındaki olaylar yer almaktadır. Konu eyleme değil eylemin öznelerine odaklı olduğundan zaman da çok önemli değildir. Bu nedenle zaman belirteçlerine de ihtiyaç duyulmamıştır. *Yétilgen (yetiştirdi), maslaşqan (alıştı), köridiğan bolup qalğan (aşağılar oldu)* yüklümlü üç cümlenin sıralaması da onların gerçekleşme zamanının sıralamasıyla aynı değildir. Yani cümleler arasında bir zaman sıralaması da yoktur.

Sonuç

Uygur Türkçesindeki /-GAN/ eki çok işlevli bir ek olup görünüş bakımından bitmişliği ifade eder, zaman bakımından ise bağlama göre bazen geçmiş zaman, bazense geçmişteki bir olayın şimdiki sonuçlarını anlatır. Dolaylılık bakımından yansız olup bağlama göre doğrudan

gerçekleştirilen veya tanık olunan olayları ifade edebilmekle birlikte dolaylı yollarla edinilen bilgileri de aktarabilir.

Çok işlevli olan /-GAn/ ekinin farklı bağlamlardaki zamansal sıralama ilişkilerinde ortaya çıkan kullanımlarına göre işlevleri sonuçsal bitmişlik, geçmiş zamandaki bitmişlik, sürekli durum bitmişliği, deneysel bitmişlik gibi türlere ayrılabilir.

/-GAn/ eki;

a. Sonuçsal bitmişlik işlevinde geçmişteki olayın şimdiki sonucunu anlatılır. Cümlenin odak noktası geçmiş zamanda gerçekleşen olayın üzerinde değil konuşma zamanındaki durumu veya sonucu üzerindedir. Yani eylem geçmişe aitken bahsedilen zaman ise konuşma zamanıdır. Bu ek daha çok başlangıç dönüşümlü veya edilgen çatılı eylemler ile uyumludur.

b. Geçmiş zamanda bitmişlik işlevinde ise eylemin geçmiş zamandaki bir referans zamanından da önce gerçekleştiğini ve yine o referans zamanından önce sona ermiş olduğunu anlatır. Sonuçsal bitmişlikte olduğu gibi konuşma zamanında mevcut olan bir durumdan değil aksine geçmişteki bir referans noktasından önce gerçekleşip bitmiş olayları anlatır.

c. Sürekli durum bitmişliği işlevinde ise geçmişteki bir zaman noktasında başlamış, şimdiye ya da şimdiye yakın bir zamana kadar devam eden bir sürekliliği anlatır. Bu süreklilik bağlama göre bazen konuşma anına yakın bir zamana kadar devam ederken bazen konuşma anını da kapsar. Daha çok *gel-* gibi art eylemler

ç. Deneysel bitmişlik işlevinde, belirli bir durumun geçmişten şimdiye kadarki belirli bir süre boyunca en az bir kez gerçekleşmiş olduğunu anlatır. Deneysel bitmişlikte olay anı ve referans anının her ikisi zaman çizgisinde konuşma zamanının öncesine yerleşmiş bulunuyor. Aralarında öncelik sonralık ilişkisi mevcut değildir.

Kaynaklar

- Akar, A. (2003). -GAn sıfat-fiil eki. *Tübar*, 14, 103-115.
- Ata, A. (2002). *Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Aydın, H. (2016). Yazınsal metinlerde dil bilimsel zaman işaretleyicileri üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(4), 1716-1730.
- Bacanlı, E. (2008). Türkiye Türkçesindeki -miş ekinin dolaylılık ve dolaylılık-dışı kullanımlarında zamansal atıf. *Bilgi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, 1-24.
- Baki, A. (1983). *Hazırkı zaman Uyghur tili*. Beijing: Milliyetler Neşriyatı.
- Cheng, S. vd. (1996). *Hazırkı zaman Uyghur tili grammatikisi*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Comrie, B. (1976). *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, B. (1985). *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, B. (2016). *Ti fanzhou (Aspect)*. (çev. Guo L.). Pekin: Peking University Press.
- Çengel, H. K. (1988). *Modern Uyghur Türkçesinde fiil*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Dahl, O. (1985). *Tense and aspect systems*. New York: Basil Blackwell.
- Demir, S. A. (2016). *Görünüş kategorisi- Türkmençe örneği*. Ankara: Grafiker Yayınları.

- Demirez Güneri, A. (2013). Yeni Uygur Türkçesinde -GAn sıfat-fiil eki. *VIII.Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 25-28 Eylül 2013, Tiran, 257-271.
- Doğan, L. (2016). *Uygur Türkçesi grameri*. İstanbul: Paradigma Akademi.
- Eckmann, J. (2011). Harezmi Türkçesi. *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* içinde, 1-38. (ed. O. F. Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2017). *Çağatayca el kitabı*. (çev. G. Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçe'de isim-fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Hacıeminoğlu, N. (2013). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Halide, İ. (2011). *Keçmiş*. Urumçi ve Kaşgar: Qeshqer Uyghur Neshriyatı ve Xinjiang Ün-Sin Neshriyatı.
- Johanson, L. (2000). Viewpoint operators in European languages. *Tense and Aspect in the Languages of Europe* içinde, 27–189. (ed. O. Dahl). Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2003). Evidentiality in Turkic. *Studies in Evidentiality* içinde (ed. A. Aikhenvald & R. Dixon). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 273–290.
- Johanson, L. (2016). *Türkçede görünüş*. (çev. Nurettin Demir). Ankara: Grafiker.
- Kurban, Ö. (2009). Tuxian lilun yu weiwueryu dongci de shi he ti. *Yuyan yu Fanyi*, 3, 24–28.
- Mansuroğlu, M. (1979). Karahanlıca. *Tarihî Türk Şiveleri* içinde, 141–182. (ed. M. Akalın). Ankara: Sevinç Matbaası.
- Nadzhip, E. N. (1971). *Modern uigur*. Moscow: Nauka Publishing House.
- Öztürk, R. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Rahman, A. (2010). *Weiwueryu dongci shiti fanchou yanjiu*. Urumçi: Xinjiang Üniversitesi Neşriyatı.
- Reichenbach, H. (1947). The tenses of verbs. *Elements of Symbolic Logic* içinde, 287–98. London: Macmillan Co.
- Shaw, R. (1878). *A sketch of the Turki language as spoken in eastern Turkistan (Kashgar and Yarkand)*. Calcutta: Baptist Mission Press.
- Şahin, H. (2008). Kaşgarlı'dan günümüze -GAn eki. *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı bildirileri*, 25-28 Ekim 2008, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tehur, A. A., Rahman, A. ve Yari, E. (2010). *Hazirqi zaman Uyghur tili*. Urumçi: Xinjiang Helq Neşriyatı.
- Teng, Q. (1995). Uyghur tilidiki köp fonksiyilik morfema “-ğan/-qan/-gen/-ken”. *Til ve Terjime*, 2, 33–36.
- Tohti, L. (2004). *Cong duanyu jiegou dao zuijian fang'an- a'ertai yuyan de jufa jiegou*. Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe.
- Tohti, L. (2012). *Xiandai weiwueryu cankao yufa*. Beijing: Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe.

- Tömür, H. (1987). *Hazırqi zaman Uyghur tili grammatikisi- morfologiyeye*. Beijing: Milliyetler Neşriyatı.
- Üstünova, K. (2004). Eklerin öğretimi üzerine bir iki söz. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 173–82.
- Üstünova, K. (2016). *Eylem işletimi*. Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Yakup, A. (2013). Altay dillerindeki Evidiyensellik ve onun çeşitleri. *Evidentiality in Altaic Languages* içinde, s.1-38. Beijing: Merkezi Milliyetler Üniversitesi Neşriyatı.
- Yazıcı Ersoy, H. (2012). Yeni Uygur Türkçesi. (ed. A. B. Ercilasun). *Türk Lehçeleri Grameri* içinde, 355-428. Ankara: Akçağ yayımları.
- Yıldız, M. (2016). *Yeni Uygur Türkçesinde tasvir fiilleri*. Konya: Kömen Yayınları.
- Yi, K. ve Shijie, G. (1998). *Weiweuryu yufa*. Beijing: Merkezi Milliyetler Üniversitesi Neşriyatı.
- Yolboldi, N. (1980). *Hazırqi zaman Uyghur tili*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Yusupov, F. (2014). Tatar Türkçesi ağızları: şimdiki zaman ortaçları-I. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(2), 80-102
- Zhao, X. ve Zhining, Z. (1985). *Weiwueryu jianzhi*. Beijing: Milliyetler Neşriyatı.

Extended Abstract

In modern Uyghur, the suffix /-GAn/ is one of the most used aspect-temporal markers used in verb conjugation apart from being used as an adjective verb suffix. This multi-functional suffix usually expresses perfect in terms of aspect, sometimes can express present result of a past event according to specific context; it can either express past tense, pluperfect or present perfect according to different contexts in terms of tense. The suffix /-GAn/ as a tense marker indicates different temporal order relations among event time, speech time and reference time. In some studies, this suffix is focused exclusively on certain meanings and explanations are made in various, sometimes opposite terms, from different perspectives. Although there are few studies that reflect the multifunctionality of this suffix, effects of the contexts causing this diversity of functions have not been sufficiently discussed. This paper takes a brief look at the historical development of /-GAn/ and the studies on its usage in modern Uyghur, classifies the sample sentences according to the type of temporal order relations, demonstrates their distinctions exhibited in terms of aspect and tense functions, explains the lexical and contextual factors that cause these distinctions.

From the diachronic perspective, the /-GAn/ suffix, although is not very productive, still has some examples in Orkhon inscriptions and Uyghur manuscripts; in Karahan and Kharezm Turkish period, is generally used as an adjective-verb suffix in aorist or indirect past tense. During Chagatai Turkish period, it started to be used as a tense suffix in both indirect and direct past tenses.

The multi-functional suffix /-GAn/ in modern Uyghur expresses perfect in terms of aspect; in terms of tense, it expresses either past tense or the present result of an event happened in the past according to the context. It is neutral in terms of evidentiality and can convey information about an event that has been witnessed by the speaker or heard from others depending on the context.

In Uyghur grammar studies, /-GAn/ is defined with many different terms due to its multi-function and explained diversely. It is defined even with incompatible terms, such as past tense and present tense. There are also those who have pointed out that this suffix has the meaning of uncertainty or indirectness. Some researchers have described it as a suffix to describing distant past tense.

However, examples from Halide Israel's novel *Keçmiş (The Past)* are analyzed and show that /-GAn/ expresses different temporal order relations according to the context and has different meanings accordingly.

According to the diverse usages of multifunctional /-GAn/ in different contexts, its functions can be divided into the following types: consequential perfect, perfect in past tense, perfect in continuous state, experiential perfect ect.

In some cases, /-GAn/ has the function of showing the temporal order relationship of "Oz > Rz = Kz", expressing the present result of a past event. The focus of the sentence is not on the event occurring in the past, but on the state or outcome at the speech time. That is, the action happened in the past, while it is mentioned at the moment of speaking.

As to the marker of completion in the past tense, which exhibits a temporal order relationship of "Oz > Rz > Kz", it states that the action took place before a reference time in the past and ended before that reference time. it refers not to a situation in the past or time of speech, but an event that occurred and completed before a reference point in the past.

When /-GAn/ shows the temporal order relationship of "Rz > Oz => Kz", it is a marker of perfect in continuous state, which describes a kind of continuous event started at a point in the past and lasted until the speaking moment, or very near to it. According to the context, this continuous event sometimes continues until the moment of speech and sometimes exceeds it.

When /-GAn/ shows the temporal order relationship "Oz = Rz > Kz", it refers to experiential perfect function, such as simple past tense, describes a particular situation has occurred at least once during a certain period from the past to the present. In experiential perfect, both the moment of event and the moment of reference have settled before the time of speech on the timeline. There is no priority relationship between them.